

BUXORO VILOYATI
HOKIMLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS
TALIM VAZIRLIGI

BUXORO
DAVLAT
UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH
MARKAZI

DAVLAT TILI - TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA
MIQYOSIDAGI
ILMIY-AMALIY ANJUMANI

BUXORO-2020

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI
DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI
BUXORO VILOYAT HOKIMLIGI**

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

*(O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 31 yilligiga
bag'ishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari)*

BUXORO, 2020-yil, 16-oktabr

DAVLAT TILI - IJTIMOYIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

“Davlat tili - ijtimoiy taraqqiyot va milliy yuksalish mezoni” mavzusida Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqola va tezislari to‘plami. (2020-yil, 16-oktabr). Buxoro: 2020-y. 706 bet.

MAS’UL MUHARRIR:

Ahmedov A.R.

– f.f.n., dotsent

TAQRIZCHILAR:

Abuzalova M.Q. – f.f.d., prof.

Nazarova S.A. – f.f.n., dots.

Eshonqulov H.P. – f.f.n., dots.

Yo‘ldosheva D.N. – p.f.n. dots.

TO‘PLOVCHI VA NASHRGA TAYYORLOVCHI:

Gaybullayeva N.I. – f.f.f.d (PhD)

Tosheva D.A. – f.f.f.d (PhD)

G‘ulomova Sh.Q. – f.f.f.d (PhD)

Ushbu Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumanining ilmiy maqola va tezislari to‘plamida O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining 31 yilligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5850-son Farmonida ko‘zda tutilgan “O‘zbek tili bayrami kuni”ni keng nishonlash, jumladan: o‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzini oshirish va qo‘llanish ko‘lamini yanada kengaytirish shuningdek o‘zbek tilining davlat va jamiyat hayotidagi mavqeyini yanada yuksaltirish, davlat tilining rivojlanishi, tarixiy taraqqiyoti, istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, o‘zbek nazariy tilshunosligi, leksikologiya hamda leksikografiyasi, til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar va amaliy filologiyani rivojlantirish, o‘zbek tili ta’limi muammolari, davlat tilida ish yuritish va nutq madaniyati masalalari borasida fikr va tajriba almashish, sohada amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilish va bu boradagi takliflarni ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy, amaliy va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Mazkur to‘plamga kiritilgan maqolalar va tezislarning mazmuni, statistik ma’lumotlar hamda bildirilgan fikr va mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

**3-SHO'BA: O'ZBEK TILINING LUG'AVIY
IMKONIYATLARI: MILLIY LUG'ATCHILIK VA
ATAMASHUNOSLIK MASALALARI**

Muallif(lar)	Mavzu	Bet
Abduraxmonova N. Babajanova U.	O'zbek tili terminlar bazasi lingvistik portalining funksional imkoniyatlari xususida	252
Adizova N.	Buxoro tumani gidronimlarining leksik-semantik xususiyatlari	255
Asadov T.H.	-an, -ona o'zlashma affikslarining derivatsiyaga munosabati	259
Bozorova L.	Nomlar haqida ba'zi mulohazalar	262
Hamroyeva S.	Kommunikativ kompetensiyaga tez kirisha oladigan faol shaxsni tarbiyalash	265
Hojiyeva N.	O'zbek tilida mevachilik leksikasi	269
Ibroimova M.	Til bilgan - el biladi	273
Ibayeva G.	Роль поговорок и фразеологических единиц в межкультурной коммуникации.	276
Mustafoyeva L.	Tabibchilik asosida shakllangan xalq maqollari	280
Nigmatova L. Sharipov S.	Lug'atda so'z, ma'no tanlanishi va izohi muammosi	282
Ochilova M.	Lug'at va elektron lug'atlar xususida	286
Qobilova A.	Perifrastik nominatsiyaning xususiyatlari	291
Salimova D.	Maktabda o'quv lug'atlaridan foydalanish	294
Salomova M.	Ona tili fani o'qituvchisining nutqiy madaniyati	298
Safarova M.	XIX asrda o'zbek etnonimiyasi	300
Sayliyeva Z.	Ona tilim - jon-u dilim	303

Фойдаланилган адабиётлар

1. Аслонов А.С. Шофиркон тумани микротопонимиясининг лингвистик таҳлили: Филол. фан. ном. ... дисс. –Т.: 2005-187б
2. Адиева Н. "The role of ethnotoponym in the toponym of bukhara District" International Scientific Journal Theoretical & Applied Science p- ISSN: 2308-4944 (print) e-ISSN: 2409-0085 (online) Year: 2020 Issue: 01 Volume: 81 Published: 30.01.2020 <http://T-Science.org>414-416

**-AN, -ONA O'ZLASHMA AFFIKSLARINING
DERIVATSIYAGA MUNOSABATI**

Asadov To'liqin Hamroyevich,
BuxDU dotsenti

ANNOTATSIYA. Maqolada ravish va u bilan bog'liq -an, -ona affikslari, ularning grammatik-semantik tabiati haqida ma'lumot berilgan. Mazkur affikslarning derivatsiyaga munosabati asosli tahlil etilgan, shuningdek, bu shakllarning hozirgi kundagi faoliyati bo'yicha ma'lumot berilgan, misollar bilan izohlangan.

Bir tildan ikkinchi tilga o'zlashish nafaqat leksemalarga, balki affikslal morfemalarga ham xos xususiyat sanaladi. So'z va qo'shimchalarning o'zlashishi ijtimoiy zarurat mahsuli sifatida baholanadi.

O'zbek tilida o'zlashma affikslar qatorida -an, -ona shakllari ham mustaqil o'ringa ega. Mazkur affikslar ravish yasovchi sifatida keng talqin etiladi. Biroq ularning tabiati haqidagi fikrlar yillar davomida deyarli o'zgarishsiz bir manbadan ikkinchisiga o'tib kelyapti.

-an shakli arabiy so'zlar (aynan, lufan, qisman) tarkibida kuzatilib, [ot yoki sifat+an=holat ravishlari] tarzidagi tarixiy qolip hosilalari sifatida keng iste'molda qo'llanilib kelmoqda. O'zbek tili lug'at qatlamida -an affiksi bilan aloqador *tarkiban, taqriban, qalban, javoban, tuban, qisidan, voqean, tadrijan, furazan, majozan, lafzan, avvalan, masalan, xayolan, shaklan, aslan, rasman, isman, qisman, umuman, taxminan, aynan, vijdonan, diunonam, mazmunan, zohiran, fikran, e'tiboran, takroran, majburan, qiyosan, xolisan, asosan, xususan, nisbatan, odatan, tabiatan, hurmatan, zaruratan, dafatan, haqiqatan, tasodifan, lufan, tarixan, qat'iyan, tamoman, majburan, ruhan,*

DAVLAT TILI - IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

shaxsan kabi soʻzlar mavjudligi kuzatildi [2,119-121]. Mazkur soʻzlarni sof maʼnodagi yasalmalar deyish mushkul. Chunki bularning asosini aniq bir maʼnoviy tipdagi soʻz turkumi bilan chegaralab boʻlmaydi. Keltirilgan misollardagi -an affiksidan oldingi qism ham otlar (vijdonan, ruhan, fikran, zohiran), ham belgi ifodalovchi sifatlar (takroran, xolisan, qatʼiyan), ham maʼno ifodaga ega boʻlmagan soʻzlar (aynan, taqriban)dan iborat. Otlar maʼno jihatdan turlicha. Qolaversa, bu qolip yaqin yillarda biror bir (tasodifan ham) yangi yasalma yuzaga chiqara olgan emas. Bu dalillar esa -an affiksli soʻzlarni oʻzbek tilida shu holicha olinmalar sifatida qabul qilish lozimligini koʻrsatadi. Ularning tarkiban boʻlinishi faqatgina tarixan (diaxron) boʻlib, [ot yoki sifat + an= holat ravishi] faoliyati juda cheklangan, qolip yangi-yangi soʻzlarni hosil qilish imkoniyatiga ega emas. Tarkibida -an elementi mavjud 50 ga yaqin soʻz oʻzbek tili leksik qatlami tadrijiy rivoji davomida arab tilidan toʻgʻridan toʻgʻri oʻtgan yoki fors-tojik tili orqali oʻzlashgan.

-an affiksli soʻzlarda soʻz yasash qolipining birinchi qismi (soʻz yasashga asos boʻluvchi lugʻaviy morfema - leksema) ham, ikkinchi qism (leksema maʼnosini oʻzgartiruvchi qoʻshimcha - yasovchi qoʻshimcha)ning ham [1,39) faoliyati oʻta cheklangan. Aniqrogʻi, -an affiksi yangi nutqiy hosila yasashi uchun avvalo muayyan bir arabiy soʻz paydo boʻlishi lozim. Shundagina qolip "jonlanib", ishlash jarayoni boshlanadi. Aniqrogʻi, til ehtiyojiga koʻra -an elementli yangi soʻz tayyor holda oʻzlashadi.

Xullas, -an hozirgi oʻzbek tilida muayyan bir soʻz yasash qolipini shakllantira olmas ekan, nutqda tayyor leksemalar tarzida voqelanar ekan, demak, -an affiksi mavjud barcha soʻzlarni soddalanish mahsuli sifatida baholash lozim. Ularning asos va qoʻshimchaga boʻlinishi aslida "soʻz oluvchi til" (oʻzbek tili) nuqtayi nazaridan emas, balki "soʻz beruvchi til" (arab tili) fanniy qarashlari asosida boʻlishi lozim.

-ona qoʻshimchali soʻzlar ham ravishlar guruhida oʻrganiladi. Buning bosh sababi mazkur soʻzlarning morfologik oʻzgarmasligidir. Fors-tojik tilidan oʻzlashgan -ona affiksi bilan hosil boʻlgan 80ga yaqin soʻz nutqimizda ishlatiladi. Bular: *beadabona, boadabona, adabona, muhibbona, gʻoyibona, gʻolibona, gʻaroyibona, raqibona, aybona, donishmandona, rindona, mardona, ojizona, fojiona, goʻdakona, dadilona, odilona, razilona, oqilona, johilona, muloyimona, olimona, zolimona, maʼsumona, xoinona, pahlavona, qaliramonona,*

majmunona, dilbarona, payg'ambarona, dilovarona, firibgarona, ig'vogarona, birodarona, kamtarona, muzaffarona, mutakkabirona, mag'rurona, ayyorona, mug'ombirona, khodirona, botirona, faqirona, tahqirona, mohirona, hiylakorona, devkorona, riyokorona, tajavuzkorona, makkorona, sitamkorona, isyonkorona, fidokorona, xaloskorona, tashabbuskorona, xiyonatkorona, san'atkorona, ehtiyotkorona, lutfkorona, namoyishkorona, oshkorona, jinoyatkorona, ma'yusona, mastona, do'stona, badbaxtona, betarafona, zaiфона, xarifona[2,22-24]. Shulardan 60 ga yaqini "Ozbek tilining izohli lug'ati" da keltirilgan.

Bu qo'shimchaniqning tilimizga o'zlashishi nisbatan keyingi davrlarga to'g'ri keladi. -an elementli so'zlardan farqli o'laroq -ona qo'shimchali yasama so'zlar yasaliq asosi ma'lum bir qat'iy ma'no guruhidagi so'zlarga egaligi bilan xarakterlanadi. -ona affiksli so'zlar yasaliq asosini sifat va otlar tashkil etadi. Shundan kelib chiqib, yuqorida sanalgan so'zlarni [sifat/ot+ona=holar ravishlari] qolipi hosilalari deb qarash mumkin. Mazkur qolip hosilalari yuqoridagi so'zlar bilangina cheklanmaydi. O'zbek xalqi nutqida *sharqona, o'zbekona, turkona, alpona, qodironava* h.k. kabi so'zlar ham qo'llanadi. Tilshunos olim A.Hojiyev bu kabi (jumladan, sayrona, shekspirona kabi) so'zlarni okkazional (nutqiy) yasaliq deya ta'kidlaydi. Olimning ta'kidicha, bu kabi yasaliq sun'iy bo'lib, yasaliqning me'yoriy holatiga bo'ysunmaydi.[3,44].

Bizningcha, har qanday yasama so'z dastlabki holatda individuallik kasb etib, eshituvchi uchun g'ayritabi'iy tuyulishi mumkin. Masalan, *ishchi, suvchi, nonchi, temirchi* kabi 1- guruh yasama so'zlar (til birliklari)*niamanaschi, bananchi, paynetchi* kabi 2- guruh so'zlari (nutq birliklari) bilan qiyoslaganda 2-guruh nutqiy yasalmalarning g'ayritabi'iyliqi sezilib turadi. Vaqt o'tgan sari aksariyat okkazional yasaliqlar usual yasaliq ko'rinishini oladi. Bu hol tilning ijtimoiyliqi bilan bog'liq.

Qodirona (pafos), qahhorona, shekspirona yoki yusufona (usul) kabi nutqiy yasalmalar ilk davrda har qanday kishi uchun g'ayritabi'iy tuyulishi tabiiy. Biroq har bir yasama so'z ehtiyoj mahsuli tufayli yuzaga kelishini nazardan qochirmaslik kerak. Misollarni kuzatamiz: 1) *G'afur G'ulom bejizga "qahhorona qisqalik" iborasini ishlatmagan. Abdulla Qahhor bir varaqlik hikoyalariqa ham butun kitoblarning zahvorli yukuni jo qila olgan. (K.Azzamov)* 2) *Sharq va G'arbda yashab o'tgan ko'plab mutafakkirlar asarlarida ham nazoiyona donishmandlikni ko'ramiz. (R.Jabborov)* Ma'lum bo'ladiki, -ona affiksi shaxs

nomlaridagina yangi yasalmalar vujudga keltira oladi xolos, o'zgacha holat kuzatilmadi. Demak, [shaxs oti+ona] qolipi faoliyati davom etyapti, deya xulosa chiqarishga asos bor.

-ona affiksi ayni paytda -chasiga, -larcha affikslari bilan ma'nodosh bo'la oladi: *mardona* – *murdchasiga* – *murdlarcha*; *qahramonona* – *qahramonchasiga* – *qahramonlarcha*. -ona qo'shimchali so'zlar shaxs nomlari asosida yasalganda -chasiga affiksi bilan o'rin almasha oladi. Ular orasidagi farq faqatgina uslub jihatdan ("-ona" badiiy uslubga tegishli) bo'ladi.

-ona affiksi -an affiksidan farqlicha nafaqat o'zi mansub til birliklari ("ona til" elementlari) dan, balki o'zga til leksemalaridan ham so'z yasay oladi. Masalan: *chexovona*, *shexspirona*, *gogolonava* b.: *Bularning barchasiga chexovona nozik istehzo mavjud.* (S.Saidmurodov)

Xullas, -ona affiksi faol so'z yasovchilar qatorida bo'lmasa-da, o'rni o'rnida yangi so'zlar yasashda ishtirok etyapti, deb aytish mumkin. Bu uchun shaxs nomlari asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.: Ўқитувчи, 1995.

2. Қўнғуров У., Тихонов А. Ўзбек тилининг терс луғати. –С., 1968.

3. Хожиев А. Ўзбек тилида равиш ясалishi тизими масаласига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001, 2-сон, 41-45-б.

NOMLAR HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Bozorova Lobar,
VPXQTMOI o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tilimizda ishlatiladigan zooykonimlar va fitooykonimlar xususida mulohaza yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *zooykonim, fitooykonim, joy nomlari, oykonimlar*

Atrofimizni o'rab turgan borliqni o'simliklar olamisiz yoki hayvonot dunyosisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Qadimdan foydali o'simliklarga, hayvonlarga mehr qo'yilgan, o'rni kelganda ular ko'paytirilgan, ulardan foydalanilgan. Inson zotining bu kabi harakatlari ularning joy nomlarini atashida ham yaqqol seziladi. Shu boisdan ham toponimlarning kattagina